

LUCIANO CANFORA

A másoló mint szerző

(Részletek)

Tekercsek és kódexek

1. A démosthenési szöveghagyomány egyik elsődleges forrásában, a Monacensis Graecus 485 jelzetű 10. századi kéziratban a szerző neve többször is fölbukkan (birtokos esetben: *Démosthenus*). A hosszadalmas politikai-jogi értekezések esetében újra és újra, minden egyes cím-ben megtalálható a birtokos esetben álló szerzői név, míg az Aristogeitón ellen mondott két beszéd közül csak a második végén jelenik meg, illetve a rövid beszédekénél – melyek jól elhatárolható csoportokat alkotnak, mint amilyen az öt tanácsadó beszéd (13–17) – csak az adott egység közös címében szerepel.

A jelenség könnyen érthető, ha különálló tekercsekre gondolunk. E tekercseknek mind önálló könyvcímük volt: külön-külön tekercs jutott minden egyes terjedelmes „démosios”-ra,* egy az Aristogeitón ellen mondott két beszédre (mivel a második nagyon rövid), egy pedig az öt tanácsadó beszédre. Az egybefüggő kódex másolása során olykor szándékosan megőrizték az egyes tekercsekben található kiadói megjegyzéseket, például a szerző nevét; vagyis olyan elemeket, melyeknek addig volt értelmük és funkciójuk, míg önálló hordozókra – például tekercsekre – vonatkoztak, ám az egységes, egybefüggő kódexben ezen értelmüket és funkciójukat már elvesztették. A 132-es londoni papirusz jó példa arra, hogy hogyan nézett ki egy attikai szónok tekercse: Hypereidész három beszéde tartalmazza, a teljes cím a tekercs elején és végén olvasható.¹

* 'nyilvános beszéd'.

¹ P. Lit. Lond. 132. Az elején olvasható címfelirat: ΟΙΔΕ ΛΟΓΟΙ ΥΠΕΡΕΙΔΟΥ, amelyet [Friedrich] Blass rekonstruált: vö. *Hyperidis orationes sex cum ceterarum fragmentis*, szerk. Christian Cornelius JENSEN, Teubner, Lipsiae, 1917, 1.

Innen érthető, hogy a Codex Laurentianusban az egyes Aischylos-tragédiák, a ravennai és venetói kódexben pedig az Aristophanész-komédiák elején vagy végén (illetve az elején és a végén) a szerzői név birtokos esete megismétlődik.² Ugyanez figyelhető meg Thukydidész, Xenophón, Eukleidész, Archimédész, Polybios, Diodóros, Dionysios (*Antiquitates Romanae*), Flavius Iosephus, Cassius Dio és még sok egyéb szerző egyes könyveinél. Önálló tekercsek voltak, amelyek a kódexre való áttérés során könyvekké váltak. Livius világosan tanúsítja, hogy a tekercs és a könyv azonos fogalmak (10, 31, 10), Órigenész nem tesz különbséget a *logos* és a *biblion* között, Phótios számára pedig a *tomoi* és a *logoi* szinonimák:³ „codex multorum librorum est; liber unius voluminis” (Izidor, *Etimológiák*, 6, 13, 1).⁴ Ezt negatív példaként azon szerzők esete is megerősíti, akik olyan korban és környezetben írták és terjesztették saját műveiket, melyre már a kódex volt a jellemző. Ez magyarázza, hogy például Eusebius vagy Sózomenos *Egyháztörténetében*, Zósimos *Új történetében*, Theophylaktos Simokattész *Egyháztörténetében*, Malalas *Krónikájában*, Anna Komnéné *Alexiasában*, Mikhaél Psellos *Kronográfiájában*, illetve – hogy nyugati példát is említsünk – Beda *Egyháztörténetében* az egyes könyvek elején és végén soha sem szerepel a szerző nevének birtokos esete, hanem csak egyszerűen a jelzés: „első könyv, második könyv” stb., vagy pusztán a könyvszámot jelölő görög betű (gyakran tévesen hagyományozódva, hibásan). Vagyis ezek a szövegek történetük során egyetlen pillanatban sem hagyományozódtak egyedüli és önálló tekercseként, melyek elején és végén ott szerepelt volna a birtokos esetben álló szerzői név.

A Parisinus Graecus 2934 (S) Démosthenész-kódexben a szerző nevének birtokos esete (azon kívül, hogy izoláltan feltűnik *A koszorú* című beszéd elején és végén, ff. 157v és 196v) megjelenik az *Első Philippika* elején is. Vagyis ez a beszéd a *Philippikák* – azaz a tekercs – elején szere-

² Mss. Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, 32, 9 (Aischylos); Ravenna, Biblioteca Classense, 429 és Venezia, Biblioteca Nazionale Marciana, Gr. 474 (Aristophanész).

³ Theodor BIRT, *Das antike Buchwesen in seinem Verhältniss zur Litteratur*, W. Hertz, Berlin, 1882, 27.

⁴ *logos*: 'beszéd'; *biblion*: 'könyv'; *tomoi*: 'tekercsek'; *logoi*: 'beszéd'. *Codex multorum librorum est; liber unius voluminis*: „a kódex több könyvből áll; a könyv egy tekercs terjedelmű”.

pelt; egyébként ugyanez a jelenség figyelhető meg *Prooemiumok*-gyűjtemény elrendezésében is. Megerősíti ezt az összefoglaló jellegű címfelírat, „*Démostenes kata Philippu*”, bármiféle számozás nélkül. Az értekezés címe valószínűleg egyszerűen á volt, és „*Kata Philippu á*” lett az úgynevezett *Első Philippika* címe, bár ekkor már nem az első helyen állt. De éppen azért, mert á-ként jelölik, világos, hogy a gyűjtemény élén szerepelt: ki számozta volna így, ha más *Philippikák* álltak volna előtte?

Ha a párizsi és még inkább a monacói kódex címfeliratozását az magyarázza, hogy egykor tekercsre oszlott a szöveg, akkor az is érthető, hogy a fennmaradt gyűjteményekben a „demosios”-ok általában nem ugyanabban a sorrendben szerepelnek: a kódexszé válás során nyilvánvalóan különböző sorrendben „rögzültek”. Van néhány közös ismervük: például a 22. beszéd (*Androtion ellen*) általában az első helyen áll, mert időrendileg ezt tartják a legelsőnek; a többi beszédcsoport sorrendje is kronologikus.

A rövidebb beszédek viszont még akkor csoportosíthatók, amikor önálló tekercsben szerepeltek: erre példa Hypereidész fennmaradt és jó állapotban megőrzött tekercse, mely három beszédet tartalmaz.⁴ A párizsi kódexben (f. 29r) nyomokban kivehető egy demostenészi gyűjtemény első tekercse, mely hat *Philippikát* tartalmazott. A tanácsadó beszédek (13–17.) önálló tekercsben szerepeltek, és ezért a hagyományban a sorrendjük állandó.

2. A tekercsek kódexszé válása volt a hagyomány sodrásában az első olyan jelentősebb szoros, melyen a klasszikus szövegeknek át kellett törniük. Ez az átkelés azt eredményezte, hogy a tekercsek sorrendje rögzült.

Ha egy teljes kiadás több tekercsből állt, a sorrendet számozás jelölte. Démostenészhez fűzött kommentárjaiban Didymosz kettős számozást alkalmazott a tekercsek meghatározására: a fennmaradt művének 28. könyve egyben a *Philippikák*-kommentár 3. kötete. Amennyiben a gyűjtemény önálló műveket tartalmazott – ilyen például a szónokok, drámaszerzők korpusza –, az ilyesfajta kötet elég gyengének bizonyulhatott; különösen akkor, ha a kötet elrendezésében nem csak egyféle sorrend

⁴ P. Lit. Lond. 132: vö. 1. jegyzet.

terjedt el. Ebben az esetben az egyes tekercsek közötti sorrend teljesen szabadon változhatott. Még a szerkezetileg vagy narratív szempontból egységes (történelmi, filozófiai stb.) művek esetében is a tekercsek könyven összekeveredhetnek; nem nehéz elképzelni, miféle kellemetlenségek adódhattak. Ez az oka annak, hogy minden könyvtekercs elé előszóval illesztettek előszót (Lucretius, Cicero stb.), illetve hogy Polybios és Diodóros ismételt rövid bevezetővel kezdte az újabb könyvet (vagyis az új tekercset), amely bevezetőben pontosan jelölte az előző tekercs sorszámát (Diodóros, 2 1: „Az előző könyv, mely az egész mű első könyve”; 3 1: „Az előző két könyv közül az első”), vagy összefoglalta az előző könyv, illetve könyvek tartalmát (Polybios). Már Jeromos is az Ezékielhez írt kommentárjában világosan jelezte, hogy minden könyvhöz előszót írt, „ne librorum numerus confundatur et [...] divisorum inter se voluminum ordo vitietur.”⁵

Terentius komédiái eltérő sorrendben szerepelnek Bembinónál,⁶ a Calliopius-féle recensióban, Donatusnál:⁷ a hat tekercs a különböző korokban nyilvánvalóan más és más módon „rögzült”; ugyanígy a párizsi és a monacói Démostenész-kódexekben a beszédek csoportosítása megegyezik, de ezek a csoportok eltérő sorrendben következnek. Valami ilyesmi történhetett az idősebb Seneca esetében is. Theodor Birt észrevétele, hogy a *Controversiae* tíz könyve közül öt maradt fenn, de nem egymást követő öt könyvről van szó (1., 2., 7., 9., 10.): nyilvánvalóan nem sorrendben másolták le őket.⁸

3. A papirusztekercs korszakában a könyvek egyesével tűnnek el; amikor már nem tekercsek, hanem kódexek vesznek el, akkor a könyveknek csoportosan vész nyoma. A polybiosi korpusz negyven könyvéből az első öt, a szintén negyven könyvből álló Diodóros-műből az 1–5. és a 11–20., Appianostól az 1. könyv töredéke, illetve a 6–9. (a vége csonka), a 11–15.,

⁵ *Patrologia Latina*, XXV., coll. 139c–140c. [„Nehogy a könyvek számozása összezavarodjék, és [...] az elrendezett könyvek rendjébe hiba kerüljön.”]

⁶ Ms. Vat. Lat. 3226.

⁷ Vö. Martin SCHANZ – Carl HOSIUS, *Geschichte der römischen Literatur bis zum Gesetzgebungswerk des Kaisers Justinian*, I., Beck, München, 1927, 106–107; Terentiusnak összesen hat komédiája volt: vö. *Uo.*, 103.

⁸ BIRT, *I. m.*, 376.

továbbá a 16. és a 17. könyvek maradtak fenn. Cassius Dio nyolcvan könyvéből a 36–60. (a 36. eleje csonka) maradt ránk.

Ezt a jelenséget könnyen megmagyarázhatjuk, ha olyan kódexeket képzelünk el, melyek öt könyvet tartalmaztak. Polybiostól csak az első kódex maradt fenn, Diodórostól a második (6–10. könyvek), az a négy pedig, mely a mű második részét tartalmazta, elveszett; Appianostól teljes egészében csak a 11–15. könyveket tartalmazó *pentas* maradt fenn; Cassius Dio fennmaradó kódexei közül az első tartalmazta a 36–40. öt könyvét.

Hasonlóképpen Curtius Rufus tíz könyves műve, *A makedón Nagy Sándor története* csonka az elején és a végén, illetve az 5–6. könyv között átvezető résznél. Vagyis két, egyenként öt könyvből álló kódex őrizte meg a szöveget, amely kódexek eleje és vége sérült. Tacitus *Annales*éből a Codex Laurentianus 68,1 az 1–5. (csonka a végén) és a 6., a Laurentianus 68,2 a 11–15. (a 11. eleje csonka) és a 16., a *Historiae*ből pedig a Codex Laurentianus 68,2 az 1–5. könyvet (csonka a végén) őrizte meg.

Aischylostól és Sophokléstól hét-hét tragédia maradt ránk, míg Plautustól huszonegy komédia. Az aristophanési szöveghagyomány egy ága (a Codex Venetus)⁹ csak hét komédiát közöl a fennmaradt tizenegyből. Olyan kódexekre kell gondolnunk, melyek egyenként hét darabot tartalmaztak: egy-egy ilyen kódex maradt fenn Aischylostól, Sophokléstól, Aristophanéstól (Venetus), illetve három Plautustól. Aristophanéstól egy bővebb gyűjtemény áll rendelkezésünkre, más csoportosításban.

4. A 9. században Phótios feljegyzí, hogy a több kódexre kiterjedő művek esetében néhány kódexet nem tud föllelni. Ez történhetett Memnón történeti művének esetében. Valóban: úgy tűnik, hogy Phótios csak a 9–16. könyveket ismeri, és fájjalja, hogy nem állnak rendelkezésre az 1–8. és a 17.-től kezdődő könyvek. Vagyis nem egyes könyvek, hanem egész könyvcsoportok hiányára panaszkodik, melyeket föltételezhetően korábban már kódexekbe gyűjtöttek össze. Ha a ránk maradt ókori korpuszban csoportosan és nem egyesével hiányoznak a könyvek, akkor arra következtethetünk, hogy az adott szöveg az egyetlen könyvet tartalmazó tekercsről valószínűleg már átkerült kódexbe. Ha egy kódexnek

⁹ Marc. Gr. 474: vö. fentebb a 2. jegyzettel!

vész nyoma, akkor egy egész könyvcsoport, egymást követő könyvek halmaza tűnik el.

A könyvek kódexbe rendezése természetesen különböző módon történhet. A történetíróknál az ötös csoportosítás egy adott időszakban gyakorinak tűnik, talán az olyan nagy tekintélynek örvendő szövegek hatására, mint a liviusi (az első öt könyv után új előszó következik).

Phótios bibliográfiai jegyzetei – melyek a leírt művekhez gyakran megadják a könyvek és a kódexek számát – más csoportosításokról is tanúskodnak. Appianos művét Phótios „három kódexben és huszonnégy könyvben” találta meg (*Bibliotheca*, 57. fejezet, 15b21–22), azaz valószínűleg három kódexben, melyek egyenként nyolc könyvből álltak. Phótios ismert még Alexandriai Kelementől egy három kötetből álló kiadást, melynek az első és harmadik kötete nyolc könyvet, a második hármát tartalmazott,¹⁰ és Memnón történeti művéből, mint már mondtuk, csak nyolc könyvet olvasott (9-től 16-ig), és pontosan jelezte, hogy nem sikerült megtalálnia sem az első nyolcat, sem a 17.-től kezdődőket.¹¹

Paul Maas azt írta: „Általában nehéz kijelenteni, hogy bármilyen mű [a görög irodalomból] elveszett a középkorban. Maguk a bizánciak ebben az esetben rendkívül fukarok az egyértelmű kijelentéssel.”¹² A bizánciak hallgatása teljesen érthető: Phótios leírhatta azt, hogy egy mű (vagy annak része) számára nem elérhető, de nehezen tudta volna azt állítani, hogy a mű már egyáltalán ne lenne forgalomban.

Néhány mű esetében olykor éppen az adott mű szövegállapota nyújt pontos információt a szöveg terjedéséről. A Diodóros-korpusz szöveghagyományában a 6–10. könyv hiánya, illetve az a tény, hogy a polybiosi műből csak az első kódex maradt fenn (1–5. könyv), a többi pedig eltűnt, arra utal, hogy e szövegeknek akkor veszett nyoma, amikor még a könyvek ötösével hagyományozódtak az egyes kódexekben.

¹⁰ Fotius, *Bibliotheca*, 109. fejezet, 89a6–7; 110, 89a41; 111, 89b10–11.

¹¹ Uo., 224. fejezet, 224, 222b2–3 és 240a9–11.

¹² Paul MAAS, *Sorti della letteratura antica e critica del testo [Schicksale der antiken Literatur in Byzanz]*, ford. Giorgio PASQUALI, Le Monnier, Firenze, 1952², 489. Maas újraírta és kibővítette a *Schicksal*ét (mely 1927-ben jelent meg Gercke–Norden *Einleitung*ja harmadik kiadásának függelékeként) Pasquali *Storiájának* második kiadásához. Erről az átdolgozásról, mely csak Pasquali olasz fordításában jelent meg, W. Buchenwald nem tett említést ebben a gyűjteményben: Paul MAAS, *Kleine Schriften*, Beck, München, 1973, 238, 686.

Egy 5. századi liviusi kódex, a Parisinus Latinus 5730 az egész harmadik *decast* tartalmazta (mai állapotában a 22–29. könyvet teljes egészében, illetve a 21. és 30. könyvet töredékesen). Egy ugyanabból a századból származó másik liviusi kódexben – Vindobonensis Latinus 15 – csak öt könyv maradt fenn (41–45.), de a 45. végén a *subscriptio* tanúsítja, hogy a kódex, amikor még nem volt csonka, az egész *decast* tartalmazta.¹³ És mivel a liviusi szövegből tíz könyv teljesen hiányzik (11–20.), arra gondolhatunk, hogy elveszhetett egy, a két fennmaradóhoz hasonló hosszúságú kódex. A hiányt nem tudták orvosolni; a liviusi szöveg fennmaradását biztosító másolói környezetben nem álltak rendelkezésre olyan példányok, melyek alapján kitölthették volna ezt a hiányt. A Suda-lexikon (Δ 1239), mely dekádokra osztva ismeri Cassius Dio *Római történetét*, valószínűleg azt a szerkesztést tükrözi, mely egyenként tíz könyvből álló kódexekből állt.¹⁴

A könyvtár-könyv

Könyvtár-könyv: vagyis az a könyv, amely az egész tudást – vagy legalábbis annak nagy részét – át kívánja fogni, és végül is az a rendeltetése, hogy egyedüli és önmagában elégséges könyvként gyümölcsözően forrassák. Legkésőbb a 7. századtól, Sevillei Izidortól kezdődően a könyvtár-könyv két fő példája a Biblia és Homéros. Izidor *Etymologiae* című enciklopédiájában a *De bibliothecis [A könyvtárakról]* címszó a következő kijelentéssel kezdődik: „Bibliothecam Veteris Testamenti Esdras scriba post incensam Legem [...] divino afflatus Spirito reparavit” (6, 3, 2).^{*} Az első „könyvtár” tehát az Ószövetség, melyet – természetesen isteni ihletre – Ezdrás ír újra „post incensam Legem”, a Törvény elégetése után. Rögtön ezután Izidor egy másik példára tér át: „A görögök azt tartják [akik Izidor szemében nemcsak kronológiai, hanem értékelméleti szem-

¹³ Vö. C. GIARRATANO *praefatiójával: Titi Livi ab Urbe condita libri XLI–XLV*, Typis Regiae Officinae Polygraphicae, Romae, 1937², 10.

¹⁴ A könyvformátum és a szöveghagyomány kapcsolatáról: *Conservazione e perdita dei classici*, Atenore, Padova, 1974.

^{*} „Az Ótestamentum könyvtárát Ezdrás írta a Törvény elégetése után, isteni Szellem-től eltelve, helyreállította.”

pontból is a második helyen állnak], hogy Athénban elsőként Peisistratos, az athéni tyrannos alapított könyvtárat: ezt az athéniak tovább gyarapították. Később, az athéni tűzvész után, Xerxés átköltöztette a könyvtárat Perzsiába, majd sok idő múltán Seleukos Nikatör visszaszállította azt Athénra.”¹⁵ Ezen állításnak csak annyi valóságalapja van, amennyit a homérosi szövegek összeállításáról tudunk. Izidor szövegét ugyanis Cicero egyik megjegyzésének (*A szónokról*) fényében kell értelmeznünk, ahol azt olvassuk, hogy Peisistratos „elrendezte Homéros korábban összekuszált (*confusos antea*) könyveit.”¹⁶

Az ókori könyvtártörténetről szóló remek szócikkében (*Enciclopedia Italiana*) Giorgio Pasquali teljesen jogosan teszi fel a kérdést, hogy Euripidész vagy Aristotelész előtt mi más tartalmazhattak az antik görög könyvtárak, hacsak nem „valamiféle epikus költeményt.”¹⁷ Az ókori beszámolók viszont teljesen más hangsúllyal, eltérő megvilágításban adják elő a történetet. Peisistratos – miként Ezdrás az Ószövetség könyveit – összegyűjtötte a „korábban összekuszált” homérosi könyveket. A hagyomány szerint ő hozta létre a nyilvános könyvtár intézményét, hiszen az említett könyv – a homérosi *corpus* – maga is *könyvtár*, vagyis olyan könyvgyűjtemény, melyet raktározni kell. Ebből az elképzelésből származott az a föltevés, amely szerint Peisistratos Athénje nyilvános könyvtárral rendelkezett. Ez a hagyomány – sokkal kidolgozottabb és tévesebb formában – megtalálható egy nagyon híres Gellius-részletben (*Attikai éjszakák* 7, 17, 1), ahol Peisistratos úgy jelenik meg, mint az első, aki könyveket gyűjtött „ad legendum”,^{*} azaz hogy ösztönözze a nyilvános felolvasást, és így a szabad művészeteket terjessze: „Libros Athenis disciplinarum liberalium publice ad legendum praebendos primus posuisse

¹⁵ IZIDOR, *Etymologiae*, 6, 3, 3: „Apud Graecos autem bibliothecam primus instituisse Pisistratus creditur, Atheniensium tyrannus, quam deinceps ab Atheniensibus auctam Xerxes, incensis Athenis, evexit in Persas, longoque post tempore Seleucus Nicanor rursus in Graeciam rettulit.”

¹⁶ CICERO, *De oratore*, III, 137: „Qui [scil. Pisistratus] primus Homeri libros confusos antea sic disposuisse dicitur, ut nunc habemus.” [„Ő volt az, akiről azt tartják, hogy Homérosz korábban összekuszált könyveit úgy rendezte el, ahogyan ma birtokunkban vannak.” = Marcus Tullius CICERO *összes retorikaelméleti művei*, ford. ADAMIK Tamás, Kalligram, Pozsony, 2012, 419.]

¹⁷ Giorgio PASQUALI, s. v., „Biblioteca. Storia delle biblioteche. Antichità” = *Enciclopedia Italiana di scienze, lettere ed arti*. 6, Balta – Bik, Treccani, Milano, 1930, 942.

^{*} „olvasásra”.

dicitur Pisistratus tyrannus.”* Gellius elbeszélésének további része egybeesik azzal, amit Izidornál olvasunk: Xerxés felgyújtja Athént Kr. e. 480-ban, de megmenti a könyvtárat és Perzsiába költözteti; Seleukos Nikatör (Kr. e. 358–280) visszaszolgáltatja Athénnek ezt a – valójában nem létező – könyvtárat.¹⁸ Ez a hagyomány föltűnően életképesnek bizonyult. Még Démostenés egy késői kommentátora, aszkalóni vagy gázai Zósimos (Kr. u. 5–6. század) is beszél egy Démostenés korában létező „athéni könyvtárról”. Szerinte még Démostenés ifjú korában történt, hogy a könyvtár felgyulladt, és a tűz elpusztította Thukydides *A peloponnészi háborúját*. Egyedül Démostenés tudta fejből fölidézni a teljes szöveget; lediktálta az egész szöveget, hogy újra lemásolhassák.¹⁹

Peisistratos példája azt mutatja, hogy az elbeszélés történetileg hihető magja, amely mindössze egyetlen könyvről, a Peisistratos-korban (Kr. e. 6. század közepén) újrendezett homéroszi korpuszról szól, hogyan alakul át mitizáló formában merő képzelgéssé – amely föltételezi, hogy a gyűjtemény köré könyvtár rendeződött –, és az elbeszélés hogyan gyökerezik meg hosszú időre a hagyományban, amint ezt Zósimos grammatikus is tanúsítja.

A késői ókori grammatikusok egyenesen úgy képzelik el Peisistratos könyvtárat, mint amely, *a posteriori*, az alexandriai alapján épült föl; erről beszél az úgynevezett Cramer-féle névtelen és Melampodés-Diomédés is.²⁰

* „Azt mondják, Athénban Peisistratos tyrannos volt az, aki a nyilvános olvasás számára először bocsátotta rendelkezésre a szabad tudományokkal foglalkozó könyveket.” Aulus GELLIIUS, *Attikai éjszakák*, ford. MURAKÖZY Gyula, Európa, Budapest, 1968, 97. [A fordítást módosítottuk.]

¹⁸ Gellius így folytatja (*Attikai éjszakák*, 7, 17, 1): „Deinceps studiosius accuratiusque ipsi Athenienses auxerunt; sed omnem illam postea librorum copiam Xerxes Athenarum potius urbe ipsa praeter arcem incensa abstulit asportavitque in Persas. Eos porro libros universos multis post tempestatibus Seleucos rex, qui Nicanor appellatus est, referendos Athenas curavit.” [„Majd maguk az athéniak gyarapították nagy hozzájárulással és szorgalommal. De miután Xerxés elfoglalta Athént, s a város – a fellegvár kivételével – mindenestül a lángok martaléka lett, az egész könyvgyűjteményt elvitte, és Perzsiába szállíttatta. Majd hosszú idő elteltével, a Nikanórnak nevezett Seleukos király parancsára a könyvtárat visszavitték Athénba.” *Uo.*, 97. – A fordítást módosítottuk.]

¹⁹ *Oratores Attici*, kiad. Carl MÜLLER, IL., Didot, Parisiis, 1858, 523.

²⁰ Az úgynevezett „Cramer-féle Névtelen” egy *Peri Kómódias*, melynek keletkezési ideje ismeretlen: lásd *Anecdota Graeca*, kiad. John Anthony CRAMER, I., E Typographeo Academico, Oxonii, 1839, 6 [= *Prolegomena de Comoedia Scholia in Acharnenses, Equites, Nubes*, szerk. Willem Johann KOSTER, Bouma's Boekhuis B., V., 1975, 43].

A Cramer-féle névtelennél azt olvashatjuk: „Peisistratos athéni zsarnoksága idején hetvenkét grammatikus sorba rendezte a homérosi könyveket, melyek korábban szétszórva heverték, és nem voltak sorba rendezve.”²¹ A hetvenkét grammatikus megfeleltethető a Pentateuchus* hetvenkét fordítójának, akiket jól ismerünk az úgynevezett *Aristeas-levél*ből (Kr. e. 2. század). Az ezt követő hagyományban az egyszerűség kedvéért hetven lesz belőlük: de a hetvenkettes szám található az *Aristeas-levél*ben és azoknál a szerzőknél, akik hűségesebben veszik át az elbeszélést. A Cramer-féle névtelen állítása az összekeveredett forrásokról – „a homérosi könyvek, melyek korábban szét voltak szórva (sporadén to prin)” – a Cicerónál szereplő „confusos antea” megfelelője.

Vagyis olyan tanúbizonyság előtt állunk, mely értékes forráson alapszik, és amely – nem csak az említett részlet vonatkozásában – az alexandriai modellből alakult ki. Melampodés-Diomédés ugyanis említi, hogy Peisistratos kiadott egy rendeletet: keressék meg a homérosi *corpus* részeit az egész görög világban; a beszámoló alapja, *a posteriori*, II. Ptolemaios fölhívása, aki körbekerülte követőit szerte a görög világban, hogy keressenek könyveket. Peisistratos kijelölt néhány grammatikust arra a feladatra, hogy rendezzék el ezt a sokféle talált töredékes anyagot, és hozzák létre a homérosi korpuszt abban a formában, amelyben ránk maradt.²² A későbbi forrásokban (Ioannés Tzetzés, a már említett Cramer-féle névtelen stb.) is fölbukkan ez a széles körben elterjedt elképzelés, melynek alapja

Melampodés-Diomédés néven hívják Dionysios Thrax *Ars grammatica* [című művének] bizánci kommentátorait, akik valószínűleg közös forrásból dolgoztak, és rendkívül hasonló szövegeik miatt egy szerzőként szokás őket emlegetni.

²¹ *Kai toi tas Homérikas hebdomékonta dyo grammatikoi epi Peisistratu tu Athénaion tyrannu diethékan hutósi sporadén usas to prin* (Anonymus Crameri II, 43 Koster).

* Mózes öt könyve.

²² Melampodés-Diomédés, 29–30 Hilgard (*Grammatici Graeci*, I/3., Teubner, Lipsiae, 1901, 29–30): „Egy bizonyos időben a homérosi költemények megsemmisültek egy-egy tűzvész, áradást, vagy földrengést követően; a könyvek mindenféle szétszóródtak és elpusztultak. Ezután volt, akinek száz verssora maradt fenn Homérostól, volt, akinek ezer, volt, akinek kétszáz, volt, akinek ettől eltérő számú sora; ez az értékes költemény már annak a határán állt, hogy a feledés homályába vész. De egy athéni stratégos, bizonyos Peisistratos, hogy hírnevet szerezzen magának, és felélessze Homéros költészetét, a következő tervet eszelte ki. Küldöncöket küldött szerte Görögországba, hogy elrendeljék: akinek vannak Homéros-verssorai, vigye el neki azokat [...]. Amikor összegyűjtötte az összes verset, Peisistratos összehívott hetvenkét grammatikust arra a feladatra, hogy mindegyikük önállóan rakja sorba Homéros költeményeit.”

az alexandriai grammatikusoknál keresendő, akik gyűjtik és gondozzák a különféle szövegeket. A történet eredetileg a peisistratosi rendeletre létrehozott homérosi korpuszról szólt; e történetmag köré egy olyan elbeszélés kerekedik, amely nagyon emlékeztet az alexandriai könyvtár világára.

Ez a hagyomány sokáig fennmaradt, hatása még a jóval későbbi korokban is kimutatható. Gondoljunk csak egy *sui generis* szövegre, a Vatikáni Könyvtár Sixtus-termében található freskók képaláírására! E terem ikonográfiai programja, a történelem nagy könyvtárainak bemutatása, a héber könyvtárral kezdődik: „Esdras sacerdos et scriba bibliothecam sacram restituit”; a pap és írnok Ezdrás helyreállította a szent könyvtárat, vagyis magának az Ószövetségnek a könyveit, mely maga a szent könyvtár. A sorban következő freskók a babilóniai, athéni, alexandriai, cesareai stb. könyvtárat ábrázolják.

Vagyis van olyan hagyomány, melynek középpontjában olyan könyv áll, mely minden tudást átfog, és – mint a fenti példa illusztrálja – ön-maga könyvtárrá változik. A tudatos kulturális válogatást elvét hangoztató hagyomány kialakulása azon műveknek köszönhető, melyek a *könyvtár* szót használják a címükben. Ha eltekintünk az athéni Apollodóros esetétől (Apollodóros műve nem maradt ránk, csak egy késői kompiláció), a leghíresebb könyv, melynek ez a címe, Diodóros Siculus *Történeti könyvtára* (Kr. e. 1. század). Ez a cím kiérdekelte idősebb Plinius (Kr. u. 1. század) dicséretét a *Természetről* előszavában. (Azon ritka esetek egyike, amikor a mű címe, melyet Plinius *Könyvtárnak* hív, éppen hetven évvel későbbi, vagyis időben nagyon közeli antik forrásban maradt fent.) Plinius azt írja: „Apud Graecos desiit nugari Diodorus et *bibliothékés* historiam suam inscripsit” (*praefatio*, 25):^{23*} Diodóros volt az első, aki komoly címet adott egy görög műnek, mert a *könyvtár* szót használta címként történeti munkájában („*bibliothékés* historiam suam inscripsit”). Az idősebb Plinius szerint a tény, hogy Diodóros ezt a címet adta a munkájának, a komolyság jele. Őszinte cím, mely nem

²³ Vö. Luciano CANFORA, *Il copista come autore*, Sellerio, Palermo, 2002, 4. fejezet, 2. jegyzet.

* „A görögök közül Diodorus abbahagyta e tréfalkozást, és történeti művének a *Könyvtár* címet adta.” (Caius PLINIUS SECUNDUS *Természettudományának 1. könyve*, ford. GÁBLI Cecília, Lomart, Pécs, 2006, 36.)

vezetett félre, ráadásul világosan jelöli a mű jellegét. Plinius ítéletében a rejtett összehasonlítási alap a hivalkodó és alkalmanként üres hellelnisztikus történetírás volt („apud Graecos”). Úgy tűnik, Pliniusnál kezdődik a Diodóros-féle válogatást dicsérő hagyomány, melyet Eusebios kanonizál. A *Krónika* örmény változatának egy részletében (melynek itt a latin fordítását közöljük) Eusebios azt írja:

Age nunc ad alterum quoque harum rerum testem transeamus, Diodorum videlicet, qui omnes bibliothecas in unum idemque emporium summatim collegit.

[Térjünk át most ezen eseményeknek egy másik tanújához, azaz Diodóroszhoz, aki könyvében mint afféle egyetlen raktárcsarnokban az összes könyvtárat összegyűjtötte.]²⁴

A megfogalmazásban tetten érhető az a vélemény, amely szerint Diodóros könyve a könyvek könyve. Diodóros olyan szerző, aki megbotránoztatta volna Polybiost, ha ez utóbbi nem élt volna sokkal korábban. Diodóros ugyanis azt a fajta történetíróat testesíti meg, akit Polybios megvet: a történetíróat, aki könyvtárba jár (Polybios felfogásában a történetíró kötelessége, hogy egyszersmind művének főszereplője, a leírt események szemtanúja, politikus és hadvezér legyen: számára tehát az igazi történetíró Thukydides, illetve – természetesen – saját maga).²⁵ A Dániel könyvéhez írt kommentárjában Jeromos nevetségesnek tartja, hogy „Polybius et Diodorus [...] bibliothecarum scribunt historias”:²⁶ „Polybios és Diodóros által írott történeti művek voltaképpen könyvtárak”, melyek tehát nem egyebek, mint korábbi művekből vett szemezgetések, kivonatok, összefoglalók. Polybiosszal szemben részben igazságtalan az ítélet, hiszen – legalábbis bizonyos részében, és éppen ez a szakasz volt Polybios számára a legfontosabb – az elbeszélte történetet egészen biztosan saját szemével látta, nem pedig olvasta: az első pun háború lehet olvasott történet, de a *Numantia* biztosan nem az.

²⁴ EUSEBIUS, *Chronicon*, 283 Schöne.

²⁵ POLYBIOS, 12, 27, 4–5.

²⁶ *Patrologia Latina*, XXV., col. 570d.

„Omnes bibliothecas in unum idemque emporium summatum collegit” – írja Eusebios. Diodóros művének fennmaradt részét illetően egy bizonyos szintig megközelítő pontossággal meg tudjuk állapítani, mely szerzőket használta. Őket néhányszor pontosan meg is nevezi: de egészen biztosan igazságtalan az a 19. században elterjedt nézőpont, hogy Diodóros műve nem más, mint forrásainak pusztá átvétele. Biztosan nem az.

Plinius ítélete miért fogalmaz úgy, hogy „nugari desiit”? Mert Plinius – lenyűgöző formátumban, tudományosan kifejtett módon – a megfogalmazott elvárás saját maga valósítja meg a *Természetrájt*-ban. A *Természetrájt* első könyve a műszerkesztés meglehetősen rendhagyó esete: valójában egy analitikus *pinax*** a többi könyvben szereplő fejezetekről. A *pinax* címszavai tájékoztatnak az egyes könyvekben előforduló témákról, illetve azon forrásokról, melyeket Plinius az adott témához olvasott, kivonatolt vagy összefoglalt („ex auctoribus”). E forrásokat minden egyes fejezetnél két csoportra osztja: római és külföldi szerzők. Plinius méltatja Diodóros választását, mert ugyanazt a modellt gondolta ki, amelyet ő meg is valósított.

Diodóros – vagy ha úgy tetszik, Plinius – elképzelése a könyvtár-könyvről nagy hatással volt a modern gondolkodásra. Arra a szerzőre gondolok, aki tudományunk története során valószínűleg elsőként kísérelte meg elbeszélni a hagyomány történetét: Edward Gibbonra. Gibbon a hagyománytörténet e vázlatát a *Római Birodalom hanyatlásának és bukásának története* 51. és 53. fejezetében „rejtí el”. Legfőképp az 51. fejezetben Gibbon kritikusan számol be az alexandriai könyvtár pusztulásáról; Alexandria arab elfoglalásának (640. december 22.) elbeszéléséből indul ki, illetve azon vitatható információkból, melyek azt feltételezik, hogy az egykori ptolemaida fővárosban őrzött könyvek ekkor pusztultak el. Visszautasítja az egyiptomi származású arab történétíró Ibn al-Qifti (12–13. sz.) által ismert hagyományt, mely szerint Alexandria meghódításának pillanatában a könyvtár Omár kalifa tudásellenes döntése miatt gyulladt volna fel: a kalifa elrendelte, hogy amennyiben a könyvek nem állnak összhangban a *Koránnal*, nem érdemes őket megőrizni; ha össz-

* „abbahagyta e tréfálkozást”.

** ’tábla’, itt: ’katalógus’.

hangban állnak vele, ugyanúgy haszontalanok, mert pusztán azt ismétlik, amit a *Korán* mond. E hagyomány ellenében Gibbon úgy érvel, hogy Ibn al-Qifti nem megbízható tanú, és hogy nincsenek korabeli források, melyek Omár szándékos pusztításáról tanúskodnának.²⁷ Az alexandriai könyvtár elpusztulása szerint sokkal korábban történt. Majd megjegyzi, hogy minden pusztítás ellenére, melyet „a múlt századok, a tudatlanság rombolása és a háború csapása okozott [...], mégis örülnünk kellene, emlékeztetve arra, hogy az idő és az emberi igazságtalanság megkímélte azon klasszikus szerzők műveit, akiket az antikvitás ítélete a génusz és a dicsőség főhelyére ültetett. Az antik tudás mestereinek [mint Galénos, Plinius és Aristotelész]* művei azonban fennmaradtak, és ők elolvasták, összehasonlították elődeik műveit. Éppen ezért nincs okunk azt feltételezni, hogy bármely fontos igazság, a művészetet és természetet érintő hasznos fölfedezés kutató tekintetünk elől eltűnt volna.”²⁸

Ez a legderűsebb kép, amely valaha is megszületett a szöveghagyományról, az antik művek megőrzésének módjáról: sok minden elveszett, de a jelentős könyvek – melyek a könyvek könyvei voltak, ahogy Jeromos mondja Diodóros és Polybios kapcsán – számunkra földolgozták, összegyűjtötték és egyberakták mindazt, amit egyáltalán érdemes lehetett megőrizni egy teljes írott és tudományos civilizációból. Gibbon szerint az antik világból alapvetően minden lényeges a rendelkezésünkre áll. Mint a Galénosra, Pliniusra és Aristotelésre való utalásból látszik, Gibbon az enciklopédia jellegű művekre gondol; olyan művekre, melyek egész könyvtáryi anyagot igyekeznek összefoglalni – olykor ez sikerül is nekik. Plinius esetében a forrásként használt könyvgyűjteményről pontos információkkal rendelkezünk művének első könyve, a már említett felbecsülhetetlen értékű *pinax* alapján. Aristotelész vonatkozásában pedig nem is lenne túl nehéz megkísérelni – legfőképpen a történeti-irodalmi művein keresztül –, hogy (miképpen a modern tudósok Diodóros esetében teszik) rekonstruáljuk a könyvtárát, amelyre állandóan utalt, és amelyet számunkra is gyümölcsözően használt.

²⁷ Edward GIBBON, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* [1776–1788], olaszra fordította Giuseppe FRIZZU, *Storia della decadenza e caduta dell'impero romano*, III., Einaudi, Torino, 1987, 2110.

* Canfora itt Gibbon 123. jegyzetére utal.

²⁸ *Uo.*, 2111–2112. Vö. alább az *Egy panglossi elképzelés* című fejezettel.

Diodóros valójában – eltérően attól, ahogy Gibbon gondolhatta – oly korszakban élt, amikor az emberek elkezdtek érzékelni, hogy valami nincs meg, hogy valamit éppen elveszítenek. Ezt a nyomasztó érzést valamivel később drámai módon tapasztalják meg: meghökkentő látni, hogy már a Kr. e. 1. századtól kezdve fölbukkan. A Kr. e. 359-es évnél Diodóros megemlíti egy számára fontos szerzőt, a történetíró Theopomposzt. A makedóniai Philippos királyról szóló Theopompos-műre utal, mely éppen Kr. e. 359-től (a 105. olimpiastól) kezdi tárgyalni az eseményeket ötvennyolc könyvben, „melyek közül öt elveszett”.²⁹ A taorminai gymnasion (Tauromenion) könyvtárának feliratos katalógusa arról tudósít, hogy a könyvtár el volt látva történeti könyvekkel.³⁰ Diódoros – leszámítva híres alexandriai utazását – nagyrészt saját városában élt; lakóhelyéhez közel rendelkezésére állt egy olyan gyűjtemény, amely történeti szakkönyvtárnak is nevezhető. Diodóros Theopompos öt könyvének elvesztéséről szóló mondata nem jelenti tehát, hogy az egész földkerekségen ne lett volna többé fellelhető Theopompos öt könyve: Diodóros csak annyit tudott megállapítani, hogy abban a környezetben, ahol dolgozott, a könyvek közül öt nem található; ezt fájlalja és jelzi is.

A veszteségérzetet vizsgálva meglepő, hogy kilenc évszázaddal később Phótios pátriárka a *Bibliotheca* Theopomposról szóló fejezetében ugyanebben a témában tesz egy érdekes, különös megjegyzést: „Elolvastuk Theopompos művét. Ötvenhárom könyv maradt fenn belőle.”³¹ Ötvenhárom az éppen ötvennyolc mínusz öt: az az öt, amelyről Diodóros

²⁹ DIODORUS SICULUS, 16, 3, 8: „tón de syngrapheón Theopompos ho Chios tén archén tón peri Philippon historión enteythen poiésamenos gegraphen byblus októ pros tais pentékonta, ex hón pente diaphónusin.”

³⁰ GIACOMO MANGANARO, „Una biblioteca storica nel ginnasio di Tauromenion e il P. Oxy. 1214”, *Parola del Passato* 29 (1974), 389–409: a három töredék, melyekben Olynthosi Kallisthenészre, Quintus Fabius Pictorra és Syracusai Philistosra vonatkozó katalógus-tételek (voci pinacografiche) maradtak fenn. Újabban vö. H. BLANCK, „Un nuovo frammento del »catalogo« della Biblioteca di Tauromenion”, *Parola del Passato* 52 (1997), 241–255, aki a Kr. e. 3. századra datálja a feliratokat.

³¹ FOTIUS, *Bibliotheca*, 176. fejezet, 120a6–14: „Anegnósé Theopompou logoi historikoi. N’ de kai g’ eisin hoi sódzomenoi autu tón historikón logoi. Diapeptókenai de kai tón palaión tines ephésan tén de hektén kai hebdomén kai dé kai tén enatén kai eikostén kai tén triakostén. Alla tautas men ud’ hémeis eidomen, Ménophanés de tis ta peri Theopompu diexión (archaios de kai uk eukataphronétos ho anér), kai tén dodekatén syndiapeptókenai legei. kai toi autén hémeis tais allais synanegnómen.”

azt mondja, hogy nem találja őket. Rendkívül érdekes, talán perdöntő megegyezés. Phótios folytatja: „A régi szerzők közül néhányan úgy tartották, hogy a hatodik, a hetedik, a kilencedik, a huszadik és a harmincadik veszett el”: ezek a könyvek tehát ezeknek a „régiszerzőknek” az idején tűntek el. (A görög nyelvű szöveg megengedi, hogy ne a kilencedikre, a huszadikra és a harmincadikra, hanem a huszonkilencedikre és a harmincadikra gondolunk: ebben az esetben viszont a hiányzó könyvek száma négy lett volna és nem öt.) Phótios hozzáfűzi: „Igazából ezeket én sem láttam. De egy bizonyos Menophanés, aki korábban élt, és tényleg szavahihető volt, Thepomposzt tárgyalva úgy tartja, hogy nem találta a tizenkettediket sem.” Az előbb említett négy vagy öt könyvön kívül Phótios tehát egy másikat is említ, mely egy régi hagyomány szerint elveszett: de a 12. könyvet Phótios olvasta és összefoglalta. Így is fejezi be: „de a többivel együtt el tudtam olvasni.”

Ez a példa pontosan mutatja, hogy az elveszett műveknek nem egyszerre mindenütt vész nyoma, és hogy területenként más és más könyvek eltűnéséről számolnak be. Pasquali kiváló tanítványa, Eugenio Grassi széljegyzeteket írt Pasquali művéhez, *Storia della tradizione e critica del testo*hoz [A szöveghagyomány- és kritika történetéhez]; ezeket a jegyzeteket ki is adták. Ahol Pasquali az archetípus kérdésével foglalkozik, és feltételezi, hogy a középkorban – amennyiben ugyanazon mű több példányával rendelkeznek – egyetlen szöveget választanak ki, és másolják át (többnyire azt, amelyik a legegyszerűbb), Grassi a következő megjegyzést teszi: „és ki készítette el a rendelkezésre álló kéziratok listáját?”³² Ami azt illeti, jó kérdés, és érvényes a sokkal régebbi korokra is. Diodóros, a könyvtár-könyv írója elsőként érezte szükségét annak, hogy mindent összegyűjtsön, amit csak a történelemről tudni lehet, és így szilárd talajon építkezzen; ő ugyanakkor arról is beszámol, hogy valami éppen eltűnőben van. Ha azonban egy mű az adott helyen elérhetlenné válik, attól még nem biztos, hogy másutt is szükségszerűen elvesz – amint azt kilenc évszázaddal később az értékes phótiosi megjegyzés is mutatja.

³² „Inediti di Eugenio Grassi”, kiad. Vittorio BARTOLETTI és mások, *Atene e Roma* 6 (1961), 129–165, legfőképpen 151. Pasquali-idézet: *Storia della tradizione*, 15.

Egy panglossi elképzelés

Sok különös és érdekes adat feledésbe merült. A három nagy római történetíró művei csomán maradtak fenn. Hiányzik a görög lírai, jambikus és drámai költészet sok szép lapja. Mégis örülnünk kellene, hogy az idő és az emberi igazságtalanság megkímélte azon klasszikus szerzők műveit, akiket az antikvitás ítélete a génusz és a dicsőség főhelyére ültetett. Az antik tudás mestereinek [mint Galénos, Plinius és Aristotelész] művei azonban fennmaradtak, és ők elolvasták, összehasonlították elődeik műveit. Éppen ezért nincs okunk azt föltételezni, hogy bármely fontos igazság, a művészetet és természetet érintő hasznos fölfedezés kutató tekintetünk elől eltűnt volna.

A képzeletünkben élő legenda a világon egyedülálló könyvtár, az alexandriai Museion apokaliptikus pusztulásáról – amely Julius Caesar úgynevezett alexandriai háborújának idején (Kr. e. 48–47) történt – teljesen hamis: már csak azért is, mert egyiptomi tartózkodása során (Kr. e. 25–20) Strabón itt dolgozott; és nemcsak hogy itt dolgozott, de le is írta a Museiont a *Geógraphikában* (17, 1, 8).

A könyvtár valójában sokkal később pusztult el, Aurelianus és palmyrai Zénobia között dúló fegyveres összetűzés idején: a végeláthatatlan csatározás Kr. u. 270 és 275 között folyt Alexandria utcáin. Ekkor történt, hogy Alexandria – Ammianus szavait idézve – „elvesztette Bruchion nevű kerületének legnagyobb részét, pedig ez volt sokáig a kiváló férfiak lakóhelye” (22, 16, 15).^{*} Úgy tűnik, hogy a 2. század végén és a 3. század elején dolgozó szerző, Naukratisi Athenaios pár évtizeddel a fegyveres összetűzés előtt még bőven merített a könyvtár kincsesbányájából, hogy megalkossa a *Deipnosophistai* [*Szofisták a lakomán*] című monumentális tudós művét.

Minthogy az alexandriai könyvtár a hagyományos elképzeléshez képest három évszázaddal tovább működött, ezért kézenfekvő, hogy a szövegek szövevényes történetében jóval hosszabb ideig töltött be fontos szerepet. A tény, hogy Domitianus éppen Alexandriába küldte a

másolóműhelyek dolgozóit, hogy beszerezzék a Róma városában felgyűjtött könyvtárak újraalapításához szükséges könyveket (Suetonius, *Domitianus*, 20),³³ nemcsak az alexandriai könyvtár létét támasztja alá, hanem – ami még fontosabb – a Museion hosszú ideig tartó hatását a Krisztus utáni első századok szövegtörténetére.

Kellő messzeségből nézve úgy tűnik, hogy az ókori könyvtártörténet nem egyéb, mint alapítások, pusztulások, újjáépítések és katasztrófák szüntelen sora, melyet a könyv és a tűz közötti halálos vonzalom uralna. Úgy látszik, hogy egy láthatatlan szál köti össze a hellenisztikus és római kultúra minden – oly sokféle, de hosszú távon hasztalan – erőfeszítését, hogy megmentsék könyveiket.

Minden Alexandriával kezdődik. A többi csak pusztta ismétlés. A pusztulás, fosztogatás, tűzvész csapássorozata kivédhetetlenül lesújt a nagy könyvgyűjteményekre. A bizánci könyvtárak sem kivételek. Mindaz, ami ránk maradt, nem a jelentős központok kincsei közül származik – hiszen leginkább ezek váltak a támadások áldozataivá –, inkább a peremvidékről: kézirataink végeredményben a *magángyűjteményekben* lévő könyvek közvetlen vagy távoli utódai.

Gibbon az alábbi következtetéshez jut el: „az idő és az emberi igazságtalanság megkímélte azon klasszikus szerzők műveit, akiket az antikvitás ítélete a génusz és a dicsőség főhelyére ültetett.” Úgy véli, e megállapítását igazolja az egyik terjedelmes Quintilianus-fejezet, amelyben a *Szónoklattan* szerzője részletesen bemutatja a nélkülözhetetlen szerzőket (10, 1). „Gyakran és örömmel olvastam Quintilianus egyik fejezetét, melyben ez az ítélkező kritikus a görög és római klasszikus szerzőket sorolja föl – indoklással, értékeléssel.” Ebből a föltevésből kiindulva határozza meg Gibbon a szöveghagyományt irányító másik elvet; állítása szerint azon szerzők maradtak fenn, akiknek művei az addig összegyűjtött ismeretek „gyűjtőmedencéje”, vagyis amely műveket korábban könyvtár-könyvnek nevezünk. Ahogy már mondtuk, három nevet említ: Aristotelést, idősebb Pliniust és Galénost; három olyan tudóst, akik – Gibbon szavait idézve – „olvasták, összehasonlították elődeik munkáit”.

^{*} AMMIANUS MARCELLINUS, *Róma története*, ford. SZEPESY Gyula, Európa, Budapest, 1993, 313.

³³ Vö. CANFORA, *I. m.*, 1. fejezet, 8. jegyzet.

Ebből a szempontból a legnyilvánvalóbb és legvilágosabb eset Plinius *Természettudományi*, melynek első könyve felsorolja az összes latin és nem latin szerzőt, akiket Plinius felhasznált a következő könyvek valamelyikében. Másrészt Galénos a *De placitis*-ben nemcsak tájékoztat minket az olvasmányairól, hanem úgy dönt, hogy néhány kiemelkedően fontos Hippokratés-műhöz megjegyzéseket is fűz. Talán Galénos az első olyan szerző, aki a kommentár eszközét arra használja, hogy saját gondolatait terjessze. Ami Aristotelést illeti, gyakorlatilag szükségtelen itt felidézni azt a hatalmas kutatómunkát, mely értekezéseinek alapjául szolgált: összegyűjtötte és részletesen megvizsgálta az öt megelőző drámaszerzők, szónokok és filozófusok munkáit. Bizonyos értelemben tehát olyan, mintha e három nagy szerző kézikönyvtárát közvetett módon birtokolnánk. Legalábbis ez az, amit Gibbon sugallni akar.

Az biztos, hogy a mód, ahogy összeköti a hagyománytörténetet az ókori könyvtörténettel, csodálatot érdemel. Azonban a megvont mérleg kicsit „panglossi”. Optimizmusában van valami teleologikus, mely leginkább az elveszett művek számának alulértékelésében nyilvánul meg.

Ahhoz, hogy képet alkossunk magunknak a veszteség jellegéről és méretéről, vissza kell térnünk Alexandriába, és a gyűjtemény robbanásszerű fejlődéséből, szinte elkerülhetetlen növekedési folyamatából kell kiindulnunk. Legyen elég két szinte teljesen elveszett területre gondolnunk: a fordításokra és a kommentárookra. Az egyik tekintélyes hagyomány szerint – melyet nem lenne ésszerű teljesen figyelmen kívül hagyni – az alexandriai nagy könyvgyűjtemény jelentős részét a fordítások tették ki: Epiphánios, Ióánnész Tzetész, Geórgiosz Synkellos, és Geórgiosz Kedrénos is beszél róla.³⁴ Pfeiffer a *History of Classical Scholarship* első kötetében kimutatja, hogy ez a legkülönbözőbb szerzőknél fölbukkanó hagyomány hiteles hellenisztikus forráson alapszik: következetesen mindig ugyanazok az információk bukkannak föl, a közölt számok viszont inkább a képzelet szülöttei. Nem tudjuk például, hogyan értékeljük azt az adatot, mely megjelenik mind Synkellosnál, mind Geórgiosz Kedré-

³⁴ EPIPHANIOS, *De mensuris et ponderibus* (270–280 Moutsoulas); GEORGIUS SYNCCELLUS (327, 17–21 Mosshammer); GEORGIUS CEDRENOUS (L., 289, 18–24 Bekker); IOANNES TZETZES, *Prologomena de comoedia Aristophanis* (2, 16–21 Koster).

nosnál, akik „százezer tekericsnyi” fordításról beszélnek. Föl is sorolják azokat a népeket, akiknek a műveit Alexandriában lefordították: a lista tartalmazza a rómaiakat is (ami némi értetlenségre ad okot). De magában a tényben nehéz kételkedni.

Ami a kommentárokat illeti, nehéz megbecsülni a számokat. De azért van némi támpontunk. Didymosz Démostenészhez írt kommentárjának fennmaradt töredékéből (P. Berol. inv. 9780) megtudtuk, hogy ez a kommentár legalább huszonnyolc tekericsből állt. De erről a területről vajmi keveset tudunk, ahogyan ezt egy hermapolisi ügyvéd magánlevelének felfedezése is (P. Berol. inv. 21849) alátámasztja. A levél hírt ad egy Démostenész-kommentárról, melynek létezéséről eddig fogalmunk sem volt: Alexander Claudius kommentárjáról.³⁵ A kommentárok területén maradványok, Diogenész Laertiosz zavarba ejtő számról tudósít: bizonyos Klytomachosz körülbelül négyszáz tekericsnyi kommentárt írt Karneadész műveihez (*A filozófiában jeleskedők élete és nézetei*, 4, 67). Themistiosz abban a beszédében, melyben a II. Constantinus akaratából születendő császári könyvtárat dicsóíti, azt írja – többek között –, hogy ha az új intézmény mégsem jönne létre, számos mű tűnhet el. A veszélyeztetett szövegek között az első helyen a kommentárok állnak, legfőképpen azok, amelyeket Homéroszhoz és Hésiodoszhoz írtak.³⁶

De térjünk át egy másik szakterületre, a történetíráásra! Az ide tartozó műveket folyamatosan, földrajzilag rendkívül kiterjedt területen – gyakorlatilag a görög-római világ határain belül mindenhol – alkották és terjesztették. Immár huszonöt évvel ezelőtt írott kiváló cikkében Hermann Strasburger néhány érdemi számítást végzett.³⁷ Abból indul ki, hogy Felix Jacoby *Die Fragmente der griechischen Historiker* című gyűjteménye körülbelül kilencszáz görög történetíróról sorol föl: ez a szám azonban csupán véletlen mintavétel jelent. És mégis: annak alapján, amit a csak töredékesen fennmaradt művek terjedelméről tudunk, arra lehet következtetni, hogy a fennmaradt és elveszett könyvek aránya

³⁵ Vö. Herwig MAEHLER, „Menander Rhetor and Alexander Claudius in a Papyrus Letter”, *Greek, Roman and Byzantine Studies* 15 (1974), 305–311.

³⁶ THEMISTIOS, *Orationes*, 4, 60b.

³⁷ Hermann STRASBURGER, „Umblick im Trümmerfeld der griechischen Geschichtsschreibung” = *Historiographia Antiqua. Commentationes Lovanienses in honorem W. Peremans septuagenarii editae*, Leuven University Press, Leuven, 1977, 3–52.

körülbelül egy a negyvenhez. Ez az arány sokkal kedvezőtlenebbé válik, ha beleszámítjuk a *bármiféle nyom nélkül eltűnt könyveket*.

Elemzése során Strasburger megfogalmaz néhány olyan törvényszerűséget, melyek a görög nyelvű történeti művek fennmaradását (így pedig elveszését is) meghatározta. Itt szeretném ezeket röviden összefoglalni:

a) A később született munkák jellemzően nagyobb számban maradtak fenn. A görög nyelvű történetírás első ötszáz évéből csak három szerzőt (Hérodotost, Thukydidést, Xenophónt) őriztek meg teljesen, míg Polybios művének mindössze egyharmadát. A következő félezer évből viszont teljesen vagy nagyrészt fennmaradtak Diodóros, Dionysios Halikarnasseus, Strabón, Flavius Iosephus, Pausanias, Arrianos, Appianus, Cassius Dio, Héródianus művei, hogy a majdnem teljes egészében fennmaradt *Egyháztörténeteket* ne is említsük. A később született szövegek nagyobb várható élettartamát egyébként a történetíráson kívül is tapasztalhatjuk.

b) A kompendiumok elsőbbséget élveztek az eredeti művekhez képest. Az eredeti (azaz a *teljes*) művek általában magasabb stilisztikai és intellektuális szintet képviseltek, terjedelmük miatt költségesebben lehetett őket beszerezni. Vagyis az eredeti szövegeket – kizárólag vagy elsősorban – csak a nagy könyvtárakban lehetett elérni, tanulmányozni. Másrészt, mint már mondtuk, éppen az ezekben a nyilvános intézményekben őrzött könyvgyűjtemények bizonyultak a legsérülékenyebbnek (másrészt nyilvánvaló, hogy nyilvános könyvtárból adott területen csak egyetlen található, míg művelt magánszemélyből több). Így a központi könyvtárak pusztulásával nagyon nagy számban tűntek el azok a magas színvonalú szövegek, melyek egyébként is csak korlátozott példányszámban voltak forgalomban. Vagyis ebben az esetben a megsemmisült könyvtári példányokat nem tudták pótolni magángyűjteményekből. (Csakis azt a néhány jelentős és egyébként is gyakran olvasott szerzőt pótolhatták, akiről Themistios közölt az imént említett beszédben egy érdekes listát.) Éppen a magas színvonal vezetett ahhoz, hogy e szövegekből egyre kevesebb példány legyen, majd a pusztulások idején teljesen eltűnjenek. *Amennyiben* voltak kompendiumaik, legalább azok megmenekültek.

E rövid észrevételek tanulsága, hogy Gibbon „panglossi” elképzelése meglehetősen eltér attól, ahogyan az események valójában lezajlottak, különös tekintettel azokra a viszontagságokra és szerencsétlenségekre, amelyek a szövegek történetét fémjelezték.

Fordította Konrád Eszter